
**Textual Criticism of Errors and a Reading of the Unread Words
in Jāmi al-Tawārīkh (Iran and Islam section) Based on Its
Translation, Majma' al-Tawārīkh**

Mokhtar Komeyli; Faculty member of Vali-e-Asr University of
Rafsanjan*

1. Introduction

One of the most famous Persian chronicles is Jāmi al-Tawārīkh by Rashīd al-Dīn Hamadānī (died in 718 AH). Mohammad Qazvini has described Jāmi al-Tawārīkh as unique and similar in the introduction to the textual criticism of *Tārīkh-i Jahāngushāy* (cf. Juwaynī, 1991). This unique chronicle, written around 710 A.H., as the title of the book suggests, includes the history of different ethnic groups. Mohammad Roshan performed textual criticism of many parts of this book and printed them in separate volumes such as the history of Oghuz (2005), the history of the Seljuk (2007), the history of the Isma'ili state (2008), and the history of Iran and Islam (2013).

The section "History of Iran and Islam", published in three volumes - two volumes in prose and one volume of the description of the versions indexes published by Miras-e Maktub Publications, has frequent errors. Also, in some places, some words were illegible for the proofreader, and therefore, in the corrected text, they have been either replaced by dashes or dots, or were left blank.

Based on Jāmi al-Tawārīkh translated version, *Majma' al-Tawārīkh*, this article shows the correct form of some of these errors and reads some of the unread words. As Roshan stated, *Majma' al-Tawārīkh* was his basic version for performing textual criticism of Jāmi al-Tawārīkh. Mohammad Reza Ghiyasian introduced this version, kept in the Archive and Library of the Topkapı Palace Museum (Topkapı Sarayı Müzesi), Turkey, under Reg. No. 1653, in the article "An Illustrated MS of A Work by Rashid al-Din and Hafiz Abru at the Library of the

* Corresponding author.

E-mail: Mokhtar.komaily@gmail.com.

Date received: 14/09/2022

DOI: 10.22103/JLL.2023.20237.3025

Date accepted: 08/01/2023

Topkapi Palace (Hazine 1653)". (cf. Ghiyathian, 2016: 35-36).

The authors of the Archive and Library of the Topkapı Palace Museum manuscript are two famous historians of the Ilkhanid and Timurid eras, i.e. Rashīd al-Dīn Hamadānī and Hafiz-i Abru, authors of *Majma' al-Tawārīkh*. The author of the pre-Islamic history section of this manuscript is Hafiz-i Abru, and the author of other sections is Rashīd al-Dīn Hamadānī. In other words, Hafiz-i Abru has removed the pre-Islamic history section of *Jāmi al-Tawārīkh* and replaced it with his own materials. As Ghiyathian believed "the Hazine 1653 version can be considered as a version of *Jāmi al-Tawārīkh*, whose pre-Islamic history is made up of Hafiz-i Abru's *Majma' al-Tawārīkh*" (Ghiyathian, 2016: 32). The value and importance of this section lies in the fact that it is written in the handwriting of the author, Hafiz-i Abru.

2. Methodology

The method in obtaining the correct form of some of the errors of *Jāmi al-Tawārīkh* (section *Iran and Islam history*) and correcting and completing the blank areas is to compare the mentioned text with the transliterated version of *Jāmi al-Tawārīkh*, published by Miras-e Maktub Publications. In addition to the translated version, references, in some cases, have been made to two manuscripts titled *Tarikh-e Hafiz-i Abru* (تاریخ حافظ ابرو), kept in the National Library of Iran under the Reg. No. 1575F and 92F which are exactly the same as *Majma' al-Tawārīkh*.

3. Discussion

In performing textual criticism, critical editors more or less suffer from errors/slips and misreading. In *Jāmi al-Tawārīkh* (section *Iran and Islam history*) textually criticized by Mohammad Roshan, the critical editor has read some words as incorrect. In addition, some words were illegible for the critical editor, hence, left blank in his edited version.

a. Unread words

Words that were illegible for the critical editor of *Jāmi al-Tawārīkh* - both in prose and in Persian and Arabic verses that the author quotes from poets and writers before him like Ferdowsi, Yusuf bin Thaghri

Bardi, Sheikh Attar, etc. - can be observed.

To find these illegible words, sometimes unpunctuated, one can consider the possible forms of these words or refer to other positions where the same word is punctuated and legible. For example, the Turkish word "mangula" means the leader of an army; in the Topkapı Palace Museum version, it is not punctuated [79] and the critical editor of *Jāmi al-Tawārīkh* has left it blank. (cf. Rashīd al-Dīn Hamadānī, 2013: Vol. 1/490). This word is found in other places - also in *Jāmi al-Tawārīkh* - and based on those places, the blank space of this word can be completed in the mentioned page. (cf. Rashīd al-Dīn Hamadānī: 2013: 1/549, 747).

b. Erroneous words

In *Jāmi al-Tawārīkh* (section *Iran and Islam*), the wrong words can be seen both in Persian and Arabic prose phrases and in Persian and Arabic verses quoted by poets like Nizami Ganjavi, Ferdowsi, Imam Ali (a.s.), and in Maqamat-e Hamidi. In recovering the correct form of this error, in addition to the recording of the Topkapı Palace Museum version, poets' Divans and works of writers whose verses have been quoted on the occasion will be useful. What could have caused errors and misreading, in addition to the lack of punctuation of the words or the carelessness of the scribe in putting the dots in their place is the unclear drawing while writing some similar letters such as "و" and "د" in the Arabic script, words such as the incorrect "و نملة" in an Arabic verse (cf. Rashīd al-Dīn Hamadānī, 2013: 1/436), the correct recording of which, according to the Topkapı Palace Museum version [70] and the manuscript "Tarikh-e Hafiz-i Abru" (تاریخ حافظ ابرو), "دیلمه", means black ant.

Another example is the incorrect phrase "مزد و گلاب" in a verse quoted from Ferdowsi's *Shahnama*. (cf. Rashīd al-Dīn Hamadānī, 2013: 1/107). The correct recording of this phrase, according to the translated version, is "مُرّ و گلاب". (cf. Rashīd al-Dīn Hamadānī and Hafiz-i Abru, 2019: 18). "مُرّ" is "the fragrant compound of a thorn tree that grows in Arabia and is one of the components of the holy oil" (Hawkes, 1998: 290).

It is interesting that the recording of "مُرّ و گلاب" in the *Shahnama* edited by Jalal Khaleghi Mutlaq is in the form of "روشن گلاب" and "مُرّ و گلاب" is not seen in any of the fake versions (cf.: Ferdowsi, 1996:

43). In the article "Rashid al-Din and *Shahnama*", Melville writes: "in the published version of Roshan, there are poems imitating *Shahnama*, which are not found in *Shahnama*, nor in *Tarikh-i Bal'ami*, etc." (as cited in Ghiyathian, 2020: 182).

4. Conclusion

From the review and criticism of *Jāmi al-Tawārīkh* (section *Iran and Islam history*) edited by Mohammad Roshan, we come to the conclusion that the number of erroneous words in this work is relatively high. The number of unread words is also significant. The non-punctuated form of some of the words in the corrected version has caused these errors and shortcomings to appear in the corrected text. Therefore, it seems necessary to review and correct *Jāmi al-Tawārīkh* again.

Keywords: *Jāmi al-Tawārīkh*, *Majma' al-Tawārīkh*, Textual criticism, Text comparison/contrast.

References [in Persian]:

- Juwaynī, Atta Malek. (1991). *Tārīkh-i Jahāngushāy*, Mohammad Bin Abd al-Wahhab Qazvini (Ed.), Tehran: Arghvan.
- Hafiz-e Abru, Abdullah bin Lotfollah. (834 AH). *Tarikh-e Hafiz-i Abru*, Tehran: National Library No. 1575 F [manuscript], date of compilation 8th century AH, the date of writing is 12th century AH.
- Hafiz-e Abru, Abdullah bin Lotfollah. (834 AH). *Tarikh-e Hafiz-i Abru*, Tehran: National Library, number 92 F [manuscript] Date of compilation, 8th century AH, the date of writing is 10th century AH.
- Hosseini Qazvini, Sharafuddin. (2004). *Tarikh al-Mujam fi asar-i muluk al-Ajam*, Ahmad Fatuhi Nasab (Ed.), Tehran: Association of Cultural Artifacts and Masters.
- Khatibi, Abulfazl. (1995). "A Look at the New Edition of *Jāmi' al-tawārīkh* ", *Journal of Nameh-e Farhangistan*, Vol. 3, 138-144.
- Dekhoda, Ali Akbar. (1998). *A Persian dictionary*, Tehran: University of Tehran.
- Rashīd al-Dīn Fadlullah Hamadānī. (2012). *Jāmi' al-tawārīkh* (section *Iran and Islam history*), Mohammad Roshan (Ed.), Tehran: Miras-e Maktub.

-
- Rashīd al-Dīn Hamadānī and Hafiz-i Abru. (2019). *Jāmi' al-tawārīkh and Majma' al-tawārīkh*, a translated version, Mohammadreza Ghiyasian (Ed.), Tehran: Miras-e Maktub.
- Roshan, Mohammad. (1984). "A discourse on transliteration from the great Minoan translation to Hafez's divan", in *the book of knowledge (collection of articles)*, pp. 34-74, Tehran: Tahouri.
- Ali bin Abi Talib. (2022). *Diwan*, Dr. Youssef Farhat (Ed.), Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi.
- Omar Bin Mahmudi Balkhi Hamiduddin. (1986). *Maqamat-e Hamidi*, Reza Anzabinejad (Ed.), Tehran: Academic Publishing Center.
- Ghiyasian, Mohammad Reza. (2019). "A comparative study of Pishdadian dynasty history in Jama al-Tawārīkh and Jama al-Tawārīkh", *Journal of Historiography*, vol. 26, 179-204.
- Ghiyasian, Mohammad Reza. (2017). "An Illustrated MS of a Work by Rashid al-Din and Hafiz Abru at the Library of the Topkapi Palace (Hazine 1653)". *Journal of Heritage Mirror*, No. 61, 27-48.
- Ferdowsi, Abulqasem. (1996). *Shahnama*, Jalal Khaleghi Motlaq (Ed.), California: Mazda Publications in collaboration with Iran Heritage Foundation.
- Ferdowsi, Abulqasem. (1987). *Shahnama*, Vol. 5, Jalal Khaleghi Motlaq (Ed.), New York: Bibditheca Persica.
- Qomi, Abbas. (2009). *Muntahi al-Amal*, Kazem Abedini Motlaq (Ed.), Qom: Amirul Alam.
- Komaili, Mokhtar. (2020). "The true Representation of the Words via Comparison of Two Jāmi' al-tawārīkh and Tarikh al-Mu'jam". *Journal of Literary Research*, Vol. 17, No. 67, pp. 111-134.
- Collection of research speeches about Rashid al-Din Fazullah Hamadani*. (1971). Tehran: University of Tehran.
- Mortazavi, Manouchehr. (1961). "Jāmi' al-tawārīkh and its real author". *Journal of Faculty of Humanities*, University of Tabriz, Vol. 59, pp. 516-526.
- Mortazavi, Manouchehr. (2006). *Asr Ilkhanan issues*, Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation
- Mousavi, Mustafa. (2006). "Criticism on the critical correction of Jame al-Tawārīkh", *Nashardanesh*, No. 2, Year 22, 38-45
- Meybodi, Abulfazl Rashiduddin. (1997). *Kashaf Al Asrar Wadath Al Abrar*, Ali Asghar Hekmat (Ed.), Tehran: Amir Kabir.

-
- Nizami Ganjei, Elias bin Yusuf. (2007). *Khosrow va Shirin*, Hassan Vahid Dastgardi & Saeed Hamidian (Eds.), Tehran: Qatreh.
- Nizami Ganjei, Elias bin Yusuf. (2011). *Haft Peikar*, Hassan Vahid Dastgardi & Saeed Hamidian (Eds.), Tehran: Qatreh.
- Hawkes, James. (1998). *Bible Dictionary*, Tehran: Asatir.

References [In Arabic]:

- Ibn Manzur. (n.d.). *Lisān al-‘Arab*, Amin Muhammad Abd al-Wahhab & Muhammad Al-Sadiq Al-Obeidi (Eds.), Beirut: Darahiya al-Tarath al-Arabi & Al-Tarikh Al-Arabi Institute.
- Yusuf bin Taghri Bardi. (1936). *Al-Nujūm al-zāhira fī mulūk Miṣr wa-al-Qāhira*. Cairo, Vol. VI, Cairo: Dar al-Kitab al-Masriyyah.

نشریه نثر پژوهی ادب فارسی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال ۲۵، دوره جدید، شماره ۵۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۱

تصحیح اغلاط و خواندن واژگانی ناخوانده از جامع التواریخ (بخش ایران و
اسلام) براساس نسخه برگردان مجمع التواریخ
(علمی - پژوهشی)*

دکتر مختار کمیلی^۱

چکیده

یکی از تاریخنامه‌های مهم فارسی، جامع التواریخ اثر خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی است که تواریخ اقوام و ملل مختلف را شامل می‌شود. بخش تاریخ ایران و اسلام این اثر را محمد روشن براساس دست‌نویس کتابخانه کاخ توپکاپی استانبول به شماره ۱۶۵۳، تصحیح و میراث مکتوب منتشر کرده است. بخش تاریخ پیش از اسلام این دست‌نویس در حقیقت مجمع التواریخ اثر حافظ ابرو و بخش‌های دیگر آن، جامع التواریخ رشیدالدین همدانی است. میراث مکتوب کُل این دست‌نویس را به صورت نسخه برگردان چاپ نموده است. در متن مصحح روشن اغلاط متعددی وجود دارد. نیز واژه‌هایی برای مصحح قابل خواندن نبوده و از این رو، وی جای آن‌ها را در متن مصحح خود، بیاض (نقطه چین) گذاشته است. در مقاله حاضر این اغلاط، تصحیح و بعضی از واژه‌هایی که جای آن‌ها بیاض مانده، خوانده شده است. روش ما، روش مقابله‌ای است. متن مصحح روشن با نسخه برگردان جامع - مجمع التواریخ مقابله و صورت‌های صحیح پاره‌ای از واژه‌های مغلوپ، بازیافت و در مواردی مواضع بیاض مانده، تکمیل گردیده است. نتیجه تحقیق نشان می‌دهد که شمار اغلاط متن مصحح و تعداد موارد بیاض مانده، قابل اعتنا و نسبتاً زیاد است. ظاهراً یکی از علل اصلی که باعث آمده مصحح در خواندن بعضی واژه‌ها بلغزد و یا واژه‌هایی را

^۱ تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۱/۰۶/۲۳

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۱/۱۰/۱۸

۱- عضو هیئت علمی دانشگاه ولی عصر (عج) رفسنجان.

ناخوانده رها کند و محل آن‌ها را بیاض بگذارد، همانا غیر منقوط بودن اغلب واژه‌ها در دست‌نویس اساس مصحح است. هدف این مقاله آن است که با نشان دادن این اغلاط و کاستی‌ها و ارائه صورت‌های درست و تکمیل مواضع خواننده نشده و بیاض، چاپ بعدی این قسمت از این تاریخنامه ارجمند، منقح‌تر گردد.

واژه‌های کلیدی: جامع‌التواریخ، مجمع‌التواریخ، اغلاط، مقابله، تصحیح.

۱- مقدمه

یکی از تاریخ‌نامه‌های آوازه‌مند فارسی، جامع‌التواریخ اثر وزیر نامدارِ غازان و اولجایتو، خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی (در گذشته ۷۱۸ هـ.ق) است. محمد قزوینی این کتاب را «عَدِیم‌النظیر» توصیف کرده است:

«یک شعبه مخصوص از ادبیات یعنی فن تاریخ در عهد مغول رواجی تمام یافت و [...] و کتب نفیسه از بهترین کتب تاریخیه که تا کنون به پارسی نوشته شده است در آن تالیف شده از قبیل [...] تاریخ کبیر عدیم‌النظیر موسوم به جامع‌التواریخ لرشیدالدین فضل‌الله، که در حدود سنه ۷۱۰ تالیف شده» (جوینی، ۱۳۷۰: د).

این تاریخنامه بی‌مانند و پربرگ و بار تا امروز بارها در ایران و خارج از ایران، تصحیح و چاپ شده است. یکی از مصححان این اثر، محمد روشن است که بخش‌های زیادی از آن را تصحیح کرده و در جلدهای جداگانه به زیور طبع آراسته است. وی و مرحوم سید مصطفی موسوی همه مجلد اول این کتاب را در چهار جلد در سال ۱۳۷۳ به وسیله نشر البرز منتشر نمودند که بعداً میراث مکتوب آن را در سال ۱۳۹۴ با عنوان «تاریخ مبارک غزانی»، چاپ کرد سپس قسمت‌های دیگر این اثر را روشن طی سالیان متمادی، تصحیح و به وسیله میراث مکتوب منتشر کرد؛ عناوین این قسمت‌ها عبارتند از: تاریخ اغوز (۱۳۸۴) تاریخ افرنج و پایان و قیصره (۱۳۸۴)، تاریخ پادشاهان ختای (۱۳۸۵)، تاریخ آل سلجوق (۱۳۸۶)، تاریخ بنی اسرائیل (۱۳۸۶)، تاریخ هند و سند و کشمیر (۱۳۸۴) و تاریخ سامانیان و بویه‌یان و غزنویان (۱۳۸۶) تاریخ اسماعیلیان (۱۳۸۷) تاریخ سلاطین خوارزم (۱۳۸۹)، تاریخ سلغریان فارس (۱۳۸۹) و تاریخ ایران و اسلام (۱۳۹۲).

تاریخ ایران و اسلام در سه جلد: دو جلد متن و یک جلد شرح نسخه بدل‌ها - نمایه‌ها، منتشر شده است. در تصحیح این قسمت، مصطفی موسوی با محمد روشن همکاری داشته است اما در میانه کار، موسوی به عارضه سکتة مبتلا می‌شود که پی‌آمد آن پریشانی نسخه‌ها و دوباره کاری روشن است (ن.ک: رشیدالدین فضل‌الله، ۱۳۹۲: بیست). نسخه‌اساس روشن چنانکه خود اشاره فرموده و عکس‌های صفحات بیست و پنج - چهل و یک از مقدمه او نشان می‌دهد، نسخه مضبوط در کتابخانه کاخ توپکاپی ترکیه به شماره ۱۶۵۳ است. این نسخه را محمدرضا غیاثیان در مقاله «نسخه مصور کتابی از رشیدالدین و حافظ ابرو در کتابخانه کاخ توپکاپی (خزینة ۱۶۵۳)»، معرفی کرده است. (ن.ک: غیاثیان، ۱۳۹۶: ۳۵-۳۹)

مؤلفان نسخه کاخ توپکاپی در حقیقت دو مورخ نامی عهد ایلخانی و تیموری‌اند: رشیدالدین فضل‌الله همدانی و حافظ ابرو صاحب مجمع التواریخ. نویسنده بخش تاریخ پیش از اسلام، حافظ ابروست و مولف بخش‌های دیگر رشیدالدین فضل‌الله؛ به سخن دیگر، حافظ ابرو بخش تاریخ پیش از اسلام کتاب جامع التواریخ را حذف و مطالب خود را جایگزین آن کرده است. غیاثیان در این مورد می‌نویسد:

«با بررسی دقیق خزینة ۱۶۵۳ و سایر نسخ مرتبط آشکار شد که بخش تاریخ پیش از اسلام آن شامل جلد اول مجمع التواریخ حافظ ابروست و سایر بخش‌های آن (از تاریخ اسلام تا انتهای تاریخ هند) جامع التواریخ رشیدالدین را در بر می‌گیرد. از انجامه‌های تاریخ ما قبل اسلام استنباط می‌شود که این بخش به دست خود حافظ ابرو نگاشته شده است و این درجه اعتبار نسخه را می‌رساند» (غیاثیان، ۱۳۹۶: ۳۱).

بنابراین «خزینة ۱۶۵۳ را می‌توان نسخه‌ای از مجمع - جامع التواریخ به حساب آورد که تاریخ پیش از اسلام آن را مجمع التواریخ حافظ ابرو تشکیل می‌دهد» (غیاثیان، ۱۳۹۶: ۳۲). با این مقدمات، معلوم می‌شود که آنچه روشن با عنوان «جامع التواریخ (تاریخ ایران و اسلام) تصحیح و چاپ نموده است، در واقع، مجمع التواریخ (تاریخ پیش از اسلام) از حافظ ابروست.

غیاثیان می‌نویسد: «محمدر روشن به سادگی نوشته است که بخش ایران و اسلام از جامع التواریخ رشیدالدین فضل‌الله بازنویسی از تاریخ نامه طبری است. اما در این مقاله [منظور

مقاله «مطالعه تطبیقی تاریخ پیشدادیان...» [بحث می‌شود که آنچه که او تحت عنوان تاریخ پیش از اسلام جامع التواریخ منتشر کرده، مجمع التواریخ حافظ ابروست» (غیاثیان، ۱۳۹۹: ۱۸۲) نیز (ن.ک: ص ۱۸۶).

اوراق نسخه کاخ توپکاپی، چنانکه غیاثیان فرموده، پریشان بوده است. از این رو غیاثیان، این اوراق را سامان داده و برگ‌ها را به جای خود باز آورده، بر بالای صفحات به سنت فن تصحیح متون، شماره برگ و پشت و رو بودن آن را و در پایین صفحات، شماره پایینی صفحات را ثبت و مشخص کرده است. ارجاعات درون متنی مقاله حاضر به شماره و پشت و رو بودن برگ‌ها، براساس نسخه برگردان است.

۱-۱ بیان مسئله

مصححان در تصحیح متون، کم و بیش، دچار لغزش می‌شوند. مساله ما در این مقاله آن است که در جامع التواریخ (تاریخ ایران و اسلام)، به مثابت یکی از متون تصحیح شده فارسی، در ضبط کدام واژگان لغزش صورت گرفته و واژگانی که ناخوانده رها شده اند و به جای آن‌ها، نقطه چین نهاده شده است، صورت درستشان چیست؟ ما برای حل این مسائل، متن مصحح روشن را با نسخه برگردان جامع التواریخ و مجمع التواریخ (نسخه کتابخانه کاخ توپکاپی) نسخه اساس روشن، مقابله می‌نماییم و تا آنجا که حوصله مقاله رخصت دهد، اغلاط را تصحیح و واژگان ناخوانده را ضبط می‌کنیم.

۱-۲ پیشینه تحقیق

درباره رشیدالدین فضل الله و آثار او پژوهش‌های بسیاری انجام پذیرفته است. در سال ۱۳۴۸ به یادبود ششصد و پنجاهمین سال درگذشت خواجه، در دانشگاه‌های تبریز و تهران خطابه‌هایی ایراد شد که بعداً به صورت کتاب در سال ۱۳۵۰ منتشر گردید (ن.ک: مجموعه خطابه‌های تحقیقی درباره رشیدالدین، ۱۳۵۰). در مورد اقتباس‌های خواجه از آثار دیگران نیز مقاله‌هایی نگاشته شده است که مقالات «جامع التواریخ و مؤلف واقعی آن» (مرتضوی، ۱۳۴۰: ص ۲۹-۳۱) و «گفتاری در باب انتقال» (روشن، ۱۳۶۳: ۳۴-۷۴). در زمره آنهاست. مرتضوی، بعدها مقاله «جامع التواریخ و مؤلف...» را با اندکی تفصیل در

بخش چهارم کتاب ارجمند «مسائل عصر ایلخانان» با عنوان «جامع التواریخ رشیدی و تاریخ نویسی در دوره ایلخانان»، چاپ نموده است. (ن.ک: مرتضوی، ۱۳۸۵: ۳۶۹-۴۵۱).

راجع به بخش‌هایی از جامع التواریخ که محمد روشن به تصحیح آن‌ها پرداخته، مقالاتی نوشته شده است. ابوالفضل خطیبی، در مقاله «نگاهی به چاپ تازه جامع التواریخ» مجلد اول جامع التواریخ به تصحیح محمد روشن و مصطفی موسوی را بررسی کرده است. (خطیبی، ۱۳۷۴: ۱۳۸ - ۱۴۴). مصطفی موسوی نیز، قسمت «تاریخ هند و سند و کشمیر» را نقد و لغزش‌های آن را تصحیح نموده است. (موسوی، ۱۳۸۵: ۳۸ - ۴۸). در مورد قسمت «ایران و اسلام» مصحح روشن، دو مقاله نگارش یافته است. یکی از این مقالات نوشته چارلز ملویل (Charles Melville) با عنوان «رشیدالدین و شاهنامه» است. وی در این مقاله، با مقایسه متن مصحح روشن با نسخه عربی جامع التواریخ و نسخه کتابخانه بریتانیا، «این فرضیه را مطرح کرده که آن احتمالاً جامع التواریخ نیست بلکه دست کاری حافظ ابروست» (ملویل به نقل از: غیاثیان، ۱۳۹۹: ۱۸۲) غیاثیان این فرضیه را چنانکه در مقدمه گفته شد اثبات کرده و بسط و شرح داده است. مقاله دیگر درباره اغلاط جامع التواریخ (بخش ایران و اسلام) است. مختار کمیلی در مقاله «سیمای راستین واژه‌ها از مقابله دو متن: جامع التواریخ و تاریخ معجم» از مقایسه دو نسخه چاپی تاریخ معجم و جامع التواریخ پاره‌ای از اغلاط این بخش را نشان داده است. چون تاریخ معجم، چنانکه از نامش بر می‌آید، مربوط به تاریخ ایران پیش از اسلام است، اغلاط این مقاله مربوط به بندهای مشترکی است که درباره شاهان ایرانی در هر دو اثر جامع التواریخ و تاریخ معجم وجود دارد. (ن.ک: کمیلی، ۱۳۹۹: ۱۱۱-۱۳۴) در مقاله حاضر، غالباً اغلاط مربوط به زندگی پیامبران (عیسی، موسی،) تصحیح شده است، بنابراین مقاله حاضر با مقاله، «سیمای راستین ...» همپوشانی چندانی ندارد.

چکیده سخن این که تا امروز کسی از مقابله جامع التواریخ (بخش ایران و اسلام) مصحح روشن با نسخه برگردان جامع - معجم التواریخ (همان نسخه اساس روشن) به تکمیل افتادگی‌ها و تصحیح لغزش‌های جامع التواریخ چاپ روشن نپرداخته است.

۱-۳- ضرورت و اهمیت و روش تحقیق

جامع التواریخ و مجمع التواریخ از تاریخنامه‌های عظیم النظیر و از اعظم کتب تاریخی به زبان فارسی اند که افزون بر فواید تاریخی، از لحاظ ادبی و زبانی اهمیت بسیار دارند و بنابراین تصحیح انتقادی و نشر آن‌ها، ضروری است. در تصحیح بخش ایران و اسلام جامع - مجمع التواریخ، مصحح روشن پاره‌ای لغزش‌ها و افتادگی‌ها را یافته است که گاه فهم مطالب را برای خواننده‌ای با اطلاعات متوسط دشوار می‌سازد؛ از این رو نگارنده به اندازه حوصله این مقاله، پاره‌ای از این افتادگی‌ها و لغزش‌ها را تکمیل و تصحیح می‌کند؛ به این امید که روزی متن بدون لغزش و کاستی این تاریخنامه‌های ارجمند، گنجینه ادب و تاریخ ما را پر بارتر کند.

روش ما در تصحیح لغزش‌ها و افتادگی‌های متن مصحح روشن، مقابله متن مزبور با نسخه برگردان جامع - مجمع التواریخ و گاه رجوع به دست‌نویس‌های تاریخ حافظ ابرو و نیز نقل شواهدی از خود متن است. در گنجینه نسخ خطی ایران، دست‌نویس‌هایی با عنوان «تاریخ حافظ ابرو» وجود دارد که عیناً مانند تاریخ پیش از اسلام مجمع التواریخ است. ما در تصحیح اغلاط جامع التواریخ (یا همان مجمع التواریخ) مصحح روشن از دو دست‌نویس که در کتابخانه ملی نگهداری می‌شوند، بهره برده ایم.

۲- بحث

در جامع‌التواریخ (تاریخ اسلام و ایران) مصحح روشن، لغزش‌های متعددی دیده می‌شود. بعضی از این لغزش‌ها مربوط به اعراب کلمات در عبارات و اشعار عربی و آیات قرآنی است که به سبب تنگی مجال بدان نمی‌پردازیم.^(۱) پاره‌ای دیگر از لغزش‌ها ناشی از بدخوانی مصحح است که علت آن بیشتر به سبب منقوط نبودن واژه‌ها در نسخه اساس اوست. در مواضعی هم واژه‌هایی برای مصحح محترم قابل خواندن نبوده، از این رو، جای آن‌ها در متن مصحح بیاض و نقطه چین است.

۲-۱ تکمیل نقطه چین ها

۲-۱-۱- / + آیه

«و حق سبحانه و تعالی در قرآن مجید ایشان را به نخل خرما نسبت کرده باشد، قوله تعالی هود را علیه السلام به پیغمبری بدیشان فرستاد: و الی عادِ اِخاهم هوداً قال یا قوم اعبدوا الله» (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۱۷۲/۱).

در بند بالا، بعد از «قوله تعالی»، چنانکه در متون فارسی و عربی و از جمله در مواضع بسیاری از جامع التواریخ، دیده می شود، باید آیه ای قرآنی نقل گردد اما در این بند، بعد از عبارت «قوله تعالی»، آیه ای نقل نشده است. ضبط نسخه برگردان و دست‌نویس تاریخ حافظ ابرو به شماره ۱۵۷۵ ف، [گک ۴۴ پ] در این موضع مانند نسخه چاپی است؛ یعنی عبارت «قوله تعالی» ثبت شده ولی آیه ای منقول نیست. ظاهراً آیه ای که از قلم کاتب، سقط شده آیه «کانهم اعجاز نخل خاویه» (الحاقه/۷) یا «کانهم اعجاز نخل منقعر» (القمر / ۲۰) بوده است. این آیات هر دو مربوط به داستان قوم عاداند، در انتساب قوم عاد به نخل، نظر به بلندی قامت افراد این قوم بوده است: «کان طول الواحد منهم اثنی عشر ذراعاً و قیل اربعون و ...» (مبیدی، ۱۳۷۶: ۳۹۰/۹). نیز (ن.ک: مبیدی، ۱۳۷۶: ۲۰۸/۱).

در جامع التواریخ (یا مجمع التواریخ) در ادامه قصه، و در یادکرد از عذاب قوم عاد، به نخل واری قامت افراد این قوم به آیه «کانهم اعجاز نخل منقعر» به صورت «کنخل منقعر» استناد شده است.

«باد ایشان را از روی زمین درر بود و هریک از ایشان بر مثال درخت خرمایی، کنخل مُنْقَعِر، قوله تعالی: فکیف کان عذابی و نُذُر» (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۱۷۷/۱).

۲-۱-۲- / به آیین رادان

سخن گفت از دوزخ و از بهشت....؟ نیکو سرشت (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۵۰۶/۱).
در نسخه برگردان (۸۲ ر) در محل نقطه چین، واژه‌های «به آیین رادان» ثبت شده و ضبط کامل مصراع چنین است: به آیین رادان نیکو سرشت. این بیت چنان که مولف جامع التواریخ نیز گفته، از فردوسی است. ضبط مصراع دوم این بیت در شاهنامه مصحح خالقی مطلق متفاوت با ضبط جامع التواریخ و بدین گونه است: به دلت اندرون هیچ شادی نهشت (فردوسی، ۱۳۷۵: ۸۹/۵).

هیچ کدام از نسخه بدل‌هایی که خالقی مطلق از مصرع دوم به دست می‌دهد، شبیه ضبط جامع التواریخ نیست. ظاهراً چنانکه در ادامه مقاله در مبحث (مزد گلاب / مُرّ و گلاب) خواهیم دید، غالباً ضبط بیت‌های شاهنامه در جامع التواریخ، تفاوت‌های کلی با ضبط آن‌ها در دست نویس‌های معروف شاهنامه دارد.

۲-۱-۳- / به قرار

«و گویند جمعی که گرسنه بودند و از آن مایده سیرطعام شدند پنج هزار بودند و آن مایده همچنان؟ ... اول بود» (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۶۲۰/۱).

چنانکه ملاحظه می‌فرمایید، مصحح جای یک واژه را بیاض گذاشته است و چون عبارات بی‌مفهوم می‌نموده، نشانه پرسش را مقابل کلمه «همچنان» نشانده است. در نسخه برگردان (۹۹پ)، واژه مضبوط در این محل، «به قرار» است؛ پس صورت کامل جمله که مربوط به نزول مایده بر عیسی (ع) است، چنین سامان می‌یابد: و آن مایده همچنان به قرار اول بود.

۲-۱-۴- عقب نماند / تا از دور غلبه نماید

«و هر عکمی که همراه شما بود ظاهر گردانید ... عقب نماند و من آن هشتاد کس را در صندوق نشانده بر شتران بار کردم». (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۵۳۳/۱).

در جمله بالا، «عقب نماند» نادرست است و صورت صحیح مطابق ضبط نسخه برگردان (۸۶ر) «غلبه نماید» است. در محل بیاض هم واژه‌های «تا از دور»، قرار می‌گیرند. بنابراین جمله درست و کامل چنین است: هر عکمی که همراه شما بود ظاهر گردانید تا از دور غلبه نماید.

۲-۱-۵- / ذی

«و من عادة السادات ان يتفقوا اصاغرهم و المکرّمات مصاید. سليمان ... ملك تفقد هدهداً و ان احسن الطایرات هداهد». (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۴۳۷/۱).

عبارات بالا، دو بیت شعر است که در نسخه برگردان به صورت رنگی کتابت شده و این نشان می‌دهد که کلام منظوم است. این ابیات در کتاب «النجوم الزاهرة فی ملوک المصر و القاهرة» به صورت زیر آمده است:

و من عادة السادات ان يتفقوا
أصاغرهم و المکرّمات مصاید

سلیمان ذو ملک تفقّد هدهداً

و انّ اقلّ الطائرات الهداهد

(یوسف بن تغری بردی، ۱۳۵۵ق: ۲۰۲/۶).

در نسخه برگردان (۷۰ ر)، در محل بیاض و نقطه چین، لفظ «ذی» آمده که درست نیست و بنابر قواعد نحو عربی، صورت درست، همان ضبط «النجوم الزاهره»، یعنی، لفظ «ذو» است.

ترجمه: از منش و خوی بزرگان است که از زیردستان دلجویی کنند چه بزرگواری‌ها، وسیله‌ای برای صید دل‌هاست. سلیمان پادشاه، هدهدی را دلجویی نمود و بناخت گرچه هدهد کمترین پرندگان است.

۲-۱-۶- آب را ... / راست آورد

«تا خدای تعالی آب را ... و از آن آب بگذشتیم و به کوه برآمدیم». (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۵۳۳/۱).

در جمله بالا چندین لغزش دیده می‌شود. «آب را» صورت نادرست «راست» است. واژه‌ای که در محل نقطه چین می‌نشیند، مطابق ضبط نسخه برگردان (۸۶ ر) «آورد» است. ضبط «برآمدیم» نیز سهو است و صورت اصیل آن «برآمد» است. حذف شناسه از افعال معطوف، ویژگی سبکی کتاب جامع التواریخ است و برای آن شواهد بسیار می‌توان نقل نمود؛ برای نمونه:

جهان را از خیانت [ظ: خبائت] شرک و فسق خالی گردانیدم و مردم را به عبادت خدای تعالی داشت (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۵۲۵/۱).

ایشان به می خوردن مشغول گشتند و آن مهم خویش فراموش کرد. (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۱۷۴/۱).

بنابراین صورت صحیح و کامل و اصیل عبارت چنین است: تا خدای تعالی راست آورد و از آن آب بگذشتیم و به کوه برآمد.

۲-۱-۷- ... / ز فروغش

در جامع التواریخ، شش بیت از غزلی که سراینده آن به تصریح مؤلف جامع التواریخ، شیخ عطار است نقل گردیده که در دو بیت آن: بیت سوم و پنجم، جای واژه‌هایی بیاض و نقطه چین است و مصراع دوم آخرین بیت، کاملاً بیاض مانده است.

ظاهراً این شیخ عطار، شاعری جز شاعر نیشابور، فریدالدین محمد، بوده است. نگارنده به دیوان فریدالدین عطار نیشابوری تصحیح تقی تفضلی مراجعه کرد اما چنین غزلی را در آن نیافت. به هر حال در نسخه برگردان [۷] جامع التواریخ، ابیات این غزل، به وضوح قابل خواندن است. در بیت سوم:

آنگه ز روح خویش در او نفعه‌ای دمید تا روی آینه زدوده شد

(رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۳۶/۱).

واژه‌هایی که در محل بیاض، قرار می‌گیرند، «ز فروغش» است؛ بنابراین صورت کامل مصراع چنین است: تا روی آینه ز فروغش زدوده شد.

در بیت پنجم:

آدم در این میانه نگه کن که خود که بود چشم دلت اگر نه ... شد

واژه‌هایی که خوانده نشده‌اند، مطابق نسخه برگردان [۷] و دست‌نویس تاریخ حافظ ابرو به شماره ۱۵۷۵ ف [گ ۸]. «ز غفلت غنوده» است. پس صورت کامل مصراع این گونه است: چشم دلت اگر نه ز غفلت غنوده شد.

در واپسین بیت:

یک مشت خاک اگر شد سررشته به روزگار

مصراع نخست، مغلوط و عاری از وزن است و صورت درست و موزون آن مطابق نسخه برگردان و دست‌نویس‌های تاریخ حافظ ابرو، چنین است: یک مشت خاک آینه‌ای شد به روزگار. مصراع دوم این بیت در نسخه برگردان (۷)، چنین ضبط شده است: بنمود وجه باقی و پس خاک توده شد. توده در نسخه برگردان بدون نقطه است اما در دست‌نویس‌های تاریخ حافظ ابرو، منقوط و به صورت «توده» ضبط گردیده است.

۲-۱-۸- / شوک

«و در آنجا ماهی بود بریان کرده و درو فلس نبود و ... نبود (رشیدالدین، ۱۳۹۲:

۶۲۰/۱).

در عبارت بالا، واژه‌ای که در محل بیاض قرار می‌گیرد، مطابق با ضبط نسخه برگردان (۹۹پ) «شوک» است به معنی: «تیغ (درماهی) و آن استخوان‌های باریک و تنک است در گوشت ماهی؛ و بدار ابجد سمک بالخذق الذی یحیط بالبلد لاشوک فیه و لاعظم و

لافقار و هو من الذ السموك» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل شوک) ترجمه عبارت عربی: در داربگرد، در خندقی که گرد شهر است، نوعی ماهی وجود دارد که استخوان ریز و درشت و مهره ستون فقرات ندارد و آن لذیذترین ماهی هاست.

۲-۱-۹-.... / عمل هاء غریب

«تا رسیدیم به آنجا که بیدرفش جادو بود. او به سحر ... می کرد که هرکس که ندیده باشد باور نکند. گاهی چون که ... به مقدار پنج می کرد و سنگ‌های گران از کوه می گردانید و به لشکر می انداخت. گاه ... گاه غباری بر می انگیخت چنانکه هیچ کس یکدیگر را نمی دید. (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۵۳۲/۱).

در بند بالا در سه موضع واژه‌هایی برای مصحح ناخوانا بوده و محل آن‌ها را بیاض گذاشته است. این بند در نسخه برگردان (۸۶ ر) به صورت زیر، ثبت شده است: تا رسیدیم به آنجا [...]. او به سحر **عمل هاء غریب** می کرد که هرکس ندیده باشد، باور نکند. گاه می بود که خود را به **مقدار پنج استر** می کرد و [...]. گاه می بود که **همچون مگس می شد** و گاه غبار بر می انگیخت.

۲-۱-۱۰-.... / قوت

«و از جمله ملک زادگان روم دو ملک زاده را که رغبت نکاح دختر پادشاه بود و قدرت کشتن اژدها و شیر نداشتند. ایشان را به گشتاسب رهنمونی کردند. (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۴۹۹/۱).

در بند بالا، واژه‌ای که خوانده نشده و به جای آن، نقطه چین گذاشته شده است، مطابق نسخه برگردان (۸۱ ر) «قوت» است. این واژه با «قدرت» در جمله‌های متعددی از جامع التواریخ آمده است:

ای اسفندیار [...] با کسی معارضه کن که **قوت و قدرت** تو بدو رسد. (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۵۳۷/۱). (نیز ن.ک: رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۵۵۲/۱، ۱۸۲/۱).

۲-۱-۱۱-... / و مبتغاست

«و اکنون که خدای تعالی ما را سایه گیتی پناه چون تو پادشاهی بر سر انداخت و اعنه رای جهان آرای به آنچه متمنی ... معطوف دیدیم به انتقام این ظالم کمر مکافات بر میان بندیم». (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۴۸۸/۱).

واژه‌ای که در بند بالا، به جای نقطه چین می‌نشیند، مطابق نسخه برگردان (۷۹ ر) «و مَبْتَغَاست» است. در لغت نامه معنی واژه «مبتغا»، «خواستۀ شده» ضبط گردیده (دهخدا ۱۳۷۷: ذیل مبتغا) که مترادف «متمنی» است.

۲-۱-۱۲- / مُثَلَّة

«اللهم اجعلني من الشاكرين اللهم اجعلها رحمة و لا تجعلها ... و عقوبة» (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۶۲۰/۱).

در عبارت نیایشی بالا که دعای عیسی (ع) است به هنگام فرود آمدن مایده، واژه‌ای که خوانده نشده و به جای آن نقطه چین نهاده شده، مطابق نسخه برگردان (۹۹ پ)، «مثله» است مترادف با عقوبة. «المثله: بفتح الميم و ضم الثاء: العقوبة و العرب تقول للعقوبة مَثَلَّة و مُثَلَّة» (ابن منظور، بی تا: ج ۱۳/۲۵).

۲-۱-۱۳- / مَنَقَلَا (مَنْقَلَا)

«و سی هزار دیگر نوذر را داد و او را ... لشکر خود ساخت» (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۴۹۰/۱).

در جمله بالا، واژه‌ای که مطابق ضبط نسخه برگردان (۷۹ ر) در محل نقطه چین می‌نشیند، «مَنْقَلَا» است. این واژه در نسخه برگردان چون بسیاری از واژه‌های دیگر این نسخه، منقوط نیست. واژه منقلا واژه‌ای ترکی - مغولی است به معنی: «پیشرو لشکر و پیش قراول» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل منقلا). این واژه در جمله‌های دیگر هم از جامع التواریخ آمده، مانند:

بخت النصر او را گرامی داشته منقلای لشکر خود ساخت» (رشیدالدین ۱۳۹۲: ۵۴۹/۱).
نیز (ن.ک: ۷۴۷/۱). در جامع التواریخ (یا مجمع التواریخ)، شمار واژه‌های ترکی - مغولی قابل اعتنا و از ویژگی‌های زبانی این آثار است: اَعْرُق (۱۵۷)، ساوری (۱۵۹)، اولاغ (۸۴۹)، طوی (طی) (۸۵۶) و تَسْغَات (۸۶۵) در زمره این دست واژگان اند.

۲-۱-۱۴- ... / و آن عمارت دیوان کرده اند

«امروز از رسوم و اطلال، این اعمده دور و ستون‌های بیوت، که آن را چهل منار خوانند، ظاهر است و چنین گویند که او شیاطین را مسخر ساخته بود بوده‌اند به فرمان او» (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۱۰۶/۱).

در نسخه برگردان (پ ۱۸) در محل بیاض عبارت بالا، واژه‌های «و آن عمارت دیوان کرده اند» مضبوط است. بنابراین صورت درست و کامل جمله پایانی بند بالا چنین است: و آن عمارت دیوان کرده‌اند به فرمان او. ضبط دست نویس‌های تاریخ حافظ ابرو، نسخه شماره ۹۲ ف [گ ۲۸ ر] و نسخه شماره ۱۵۷۵ ف، [گ ۲۰ پ] عیناً مانند ضبط نسخه برگردان است.

۲-۲ تصحیح واژه‌های مغلوط

چنانکه گفته شد در جامع التواریخ (بخش ایران و اسلام) به تصحیح محمد روشن در خواندن واژه‌هایی سهو و لغزش رخ داده است. در اینجا به بررسی و تصحیح پاره‌ای از آن‌ها می‌پردازیم.

۲-۲-۱- آورد / او رود

«الوهیت پادشاهی آسمانی است و ملک پادشاهی زمینی، پس واجب بود بر هر که این نام یافت که پیوسته روزگار در تدبیر رعیت گذارد تا هرچه بر دست آورد به طریق عدل و انصاف باشد.» (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۴۹۷/۱).

بندبالا ترجمه یکی از سخنان کبخسرو است و متن تازی آن، مغلوط و چنین است: «اعلم انّ الالهیه ربوبیه سماویه و الملک ربوبیه ارضیه یجب علی متسحق هذا الاسم احکام تدبیر الخلاق فیما تجری علی یده من امور الخلق.» (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۴۹۷/۱).

در عبارات تازی، «متسحق هذا الاسم» نادرست است و صورت درست آن مطابق نسخه برگردان (پ ۸۰) این گونه است: مستحق ان یلزم احکام

در ترجمه فارسی، «بردست آورد» ضبط نسخه برگردان نیست و نصّ واضح نسخه برگردان «بر دست او رود» است که البته همین صورت درست است چه این عبارت در ترجمه «فیما تجری علی یده» آمده و مسلّم است که ترجمه آن «تا هرچه به دست آورد» نیست. عبارات تازی در المعجم فی آثار ملوک العجم به صورت درست آمده است اما ترجمه عبارات در آن ضبط نشده است. (ن.ک: حسینی قزوینی، ۱۳۸۳: ۲۱۹).

۲-۲-۲- ابرار / آبدار

«شعله سنان ابرار ابطال عرب دود از دودمان آتش پرستان برآورد.» (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۹۰۸/۱).

هرچند ضبط «ابرار» در جمله بالا، جمله را بی معنی نمی کند، صورت درست آن، چنانکه در نسخه برگردان (۱۴۸ ر)، به وضوح خوانده می شود، «آبدار» است. مؤلف به تناسب یا تضاد بین عناصر آب و آتش نظر داشته است.

۲-۲-۳- اختلاف / آخلاف

«فایده دیگر در مطالعه تواریخ آن است که چون اختلاف در قرون و ادوار و اطوار [...] پادشاهان و بسطت ملک اسلاف نظر کنند، که تصاریف ایام [...] بر ایشان ابقا نکرد، رغبت در تقدیم حسنات صادق گردد.» (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۱۶/۱).

در بند بالا، واژه «اختلاف» درست نیست و ممکن است غلط مطبعی باشد. به هر حال صورت درست آن، به استناد به نسخه برگردان (۴ ر) «اخلاف» است. واژه «اسلاف» در ادامه جمله، ضبط «اخلاف» را تایید می کند.

۲-۲-۴- بگزارد / بگزارد

«اکنون مراسم شکر و لوازم شکرانه را آن کنم گر خدای بگزارد که ز من هیچ کس نیازارد»

(رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۷۵۲/۱).

بخشی از بند بالا، در اصل یک بیت از هفت پیکر نظامی گنجه ای است و بایسته می بود که هنگام کتابت، چون موارد دیگر با نشانه ها و واژه هایی که نشان دهنده منظوم بودن عبارت است، مشخص می شد. بیت در هفت پیکر شاعر گنجه، به صورت زیر آمده است:

آن کنم گر خدای بگزارد
که ز من هیچ کس نیازارد

(نظامی گنجه ای، ۱۳۹۰: ۱۰۰)

بنابراین عبارت مورد بحث ما، چنین سامان می یابد: اکنون مراسم شکر و لوازم شکرانه را،
بیت:

آن کنم گر خدای بگزارد
که ز من هیچ کس نیازارد

۲-۲-۵- حفاف / جفاف

«ناگاه گُلِ حیاتش به واسطه هبوب سموم قهر اجل قابل ذبول و حفاف گشت»
(رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۵۵/۱).

ضبط «حفاف» در عبارت بالا، درست نیست. «حفاف» به معنی «موی برکندن از روی» یا «اثر، نشان» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل حفاف)، عبارت را بی معنی می‌سازد؛ در نسخه برگردان (۱۰ پ) زیر حرف حا نقطه کم رنگی دیده می‌شود؛ پس صورت درست این واژه «جفاف» است، به معنی: «خشک گردیدن» که با واژه «ذبول» و «گُل» سازگاری دارد.

۲-۲-۶- رسل وسایل / رسیل و رسایل

«خاقان گفت: بنابراین که فصل قضیه دور و دراز نشود و رسل وسایل در باقی‌اند آمده‌ام که ما فی الضمیر شما باز دانسته به وجهی که انصراف این لشکر توانم به تقدیم رسانم.»

(رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۵۸۵).

بند بالا، جواب خاقان چین است که تنها و ناشناخته به نزد اسکندر آمده و اسکندر از او می‌پرسد که: «اعتماد تو بر من بر چه بود که اینجا تنها آمده‌ای؟» خاقان در جواب می‌گوید که دلیل آن اعتماد من بر وفور عقل و کیاست تو و این که میان ما عداوتی نبوده و ... و برای این که لشکرکشی شما به چین فیصله یابد، پس از موقوف شدن نامه و پیک، شخصاً آمده‌ام که ما فی الضمیر شما و علت حمله شما به چین را بدانم و ... چنانکه ملاحظه می‌فرمایید مفاد گفتار خاقان از عبارات «و رسل وسایل در باقی‌اند» بر نمی‌آید چه در ضبط واژه‌های «رسل وسایل» سهوی صورت پذیرفته و آن‌ها را از شکل درست آن‌ها «رسیل» (پیغام برنده، فرستاده) و «رسیل» (نامه‌ها، پیام‌ها)، ضبط نسخه برگردان، [۹۴] دور ساخته است.

۲-۲-۷- سنگ / به تک

«گفتند: اگر آب کم شود چه کنیم؟ ابراهیم فرمود که هفت شاخ بز از این بزبان من ببرید و بر سر آب بدارید تا آب کم نشود و نگاه دارید که زن حایض [...] به سر آن چاه نرود. پس زنی حایض بدانجا رفت و آن آب کم شد و سنگ چاه افتاد چنانکه به دلو و ریسمان بایدشان کشیدن» (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۱۹۹/۱).

در بند بالا، در خواندن واژه «سنگ» ظاهراً سهوی رخ داده است و صورت این واژه چنانکه در نسخه برگردان مشهود است (۳۲ پ) «بتک» (= به تک)، بوده است. ضبط دست‌نویس‌های تاریخ حافظ ابرو نسخه ۱۵۷۵ ف و ۹۲ ف نیز بتک است. افزون بر این‌ها، مفهوم بند نیز مؤید ضبط بتک (= به تک) یعنی ته چاه است.

۲-۲-۸- طامه / غایه

«طامه قدرت الهی پشه‌ای را آن زور و توانایی داد که نمرودی با آن شکوه [...] به نیش او در معرض تلف آمد.» (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۲۰۳/۱).

معانی لفظ «طامه»: «روز قیامت، بلا» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل طامه) مناسب عبارت بالا نیست و احتمال لغزش در خواندن آن هست. در نسخه برگردان (۳۳ ر) و در دست‌نویس‌های تاریخ حافظ ابرو، نسخه‌های ۹۲ ف [گک ۵۲ پ] و ۱۵۷۵ ف [گک ۳۶ پ]، این واژه به صورت «غایه» ضبط شده که بر ضبط «طامه» ترجیح دارد.

۲-۲-۹- عام / غایه

«که اذیت آن از عام تحمّل گذشته بود» (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۷۰۲/۱) در جمله بالا، از ترکیب «عام تحمّل» معنایی حاصل نمی‌شود و این به سبب لغزش در خواندن واژه «عام» است. درست این واژه، مطابق نسخه برگردان (۳۳ ر)، «غایه» است. پس صورت درست جمله چنین است: که اذیت آن از غایت تحمّل گذشته بود.

بسامد واژه غایت در جامع‌التواریخ بسیار است و در عبارات فراوانی آمده است. (ن.ک: رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۶۰، ۶۱، ۶۳، ۸۰، ۸۶۸ و ...)

۲-۲-۱۰- فر و زینت / فر و زیب

«و بعضی گویند کیخسرو تفویض ملک به لهراسب و زیر کرد که هر دو را به زیور فرّ و زینت، مزین می‌دید» (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۴۹۷/۱). گرچه ضبط «زینت» در بند بالا، در دریافت معنی اخلاقی ایجاد نمی‌کند، آنچه از زیر قلم مؤلف جامع‌التواریخ در این موضع، بر کاغذ نقش بسته، واژه «زیب» است که در نسخه برگردان (۸۰ پ) به روشنی و وضوح قابل ملاحظه است.

افزون بر ضبط نسخه برگردان در این موضع، در مواضع دیگری از کتاب نیز جفت واژه «فرّ و زیب» را می‌توان دید؛ مانند:

«چون داراب به سن بلوغ رسید و در فرّ و زیب خود می‌دید» (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۵۶/۱). «متعجب بماند که در چین، مردم چنین با فرّ و زیب هستند» (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۵۸۵/۱). این دو واژه در متون دیگر ادب فارسی نیز با هم آمده‌اند چنان که در لغت نامه، مدخلی را به خود اختصاص داده است (ن.ک: دهخدا، ۱۳۷۷: مدخل فروزیب).

۲-۲-۱۱- قد عتب / قد عفت

«دیارهم خالیه و عظامهم بالیه رسومهم قدعتب و جسومهم قد اتبقت» (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۵۹۲/۱).

در عبارت مسجّع بالا، واژه‌های «عتب» و «اتبقت»، غلط‌اند و صورت درست آن‌ها، چنانکه در نسخه برگردان (۹۵ ر) و مقامات حمیدی (المقامه الاولى: فی المعلمه)، مشاهده می‌شود «عَفْتُ» و «انطَفْتُ» است. (ن.ک: عمروبن محمود بلخی، ۱۳۶۵: ۲۶). در نسخه برگردان، انطفت، به صورت «انتفت» نوشته شده که ظاهراً از مقوله غلط‌های املائی است.

۲-۲-۱۲- کلّ / کلّ

«کم غایب من ذی عزّة و سلطان و جنود و اعوان ممکن فی دنیا و نال منها مناه کیف یستقیم الایام و مفاهم اکمام کفی کلّ». در همه روی زمین نیست که بر وی خون چندین آدمی نیست» (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۵۹۲/۱).

از بند بالا معنایی حاصل نمی‌شود و علت آن، ضبط غلط چندین واژه است. پاره‌ای از این واژه‌ها در نسخه برگردان (۹۴ پ و ۹۵ ر) منقووط نیستند. صورت درست بعضی از این اغلاط در «المعجم فی آثار ملوک العجم» و «منتهی الآمال» مشهود است. مطابق ضبط المعجم، صورت‌های درست «غایب» و «ممکن»، «عاینت» و «تمکن» است. (حسینی قزوینی، ۱۳۸۳: ۲۵۱) که همین ضبط‌ها در منتهی آلامال نیز آمده است (ن.ک: قمی، ۱۳۸۸: ۳۳/۲).

صورت درست «یستقیم» که در نسخه برگردان (۹۴ پ) برای هیچ حرفی از آن، نقطه گذاشته نشده «نسیتهم» است. «اکمام» نیز نادرست است و صورت درست آن مطابق ضبط نسخه برگردان، «الحمام» است.

«کفی کلّ»، ادامه عبارات تازی نیست بلکه صدر بیتی از خسرو و شیرین نظامی گنجه‌ای است. بیت شاعر گنجه، این گونه است:

کفی گل در همه روی زمی نیست / که بر وی خون چندین آدمی نیست
(نظامی گنجه ای، ۱۳۸۶: ۲۵۹).

۲-۲-۱۳- گردانید / + چند سطر

«پس از آن جا مقرر کردند که از چهار جانب افراسیاب، لشکرها متوجه او شوند سی هزار از راه در بند خزر و عیص بن نهروان را سر آن لشکر گردانید و بعضی گویند که گماشتگان او بر سر آن لشکر بودند و رستم به خود در رکاب کیخسرو بود و سی هزار دیگر نوزد را داد» (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۴۹۰/۱).

بند بالا مشوش و پریشان است و دانسته نیست فرماندهان دو جانب دیگر از جوانب چهارگانه سپاه کیخسرو چه کسانی بوده اند. این تشویش به سبب و ناشی از سقط چند سطر است. این سطور که در نسخه برگردان (۷۹ ر) پس از جمله «عیص بن هروان را سر آن لشکر گردانید» ضبط شده اند، چنین اند: سی هزار از راه خوارزم و میلاد را سر آن سواران ساخت و «سی هزار دیگر از طرف کابل و رستم را سر آن لشکر گردانید و»

۲-۲-۱۴- گوش داری رعایا و مرا یا / گوش داری رعایا و نیکویی با برایا

«بعد از مراسم سپاس آفریدگار و درود پیغمبر، نصایح و مواعظ به گوش داری رعایا و مرا یا ای ارکان دولت [...] را و صایای پادشاهانه تقدیم کرد» (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۴۸۷/۱).
در بند بالا، «مرا یا» نادرست است و هیچ کدام از معانی آن: «ج مرآت، ج مرئی، مناظر» مناسب جمله نیست. صورت درست این واژه در نسخه برگردان (۷۸ پ)، «برایا» است. نص عبارت نسخه برگردان: «بعد از مراسم سپاس آفریدگار [...] نصایح و مواعظ به گوش داری رعایا و نیکویی با برایا، ارکان دولت را و صایای پادشاهانه تقدیم کرد».

۲-۲-۱۵- مَجْنَدَه / مُتَجَنَّدَه

«هرگاه در اطراف مملکت تصور رخنه‌ای و ثلمه‌ای کردی [...] مجنده و سپاهیان را به دفع آن حادثه، نامزد فرمودی» (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۱۰۹/۱).

«مجنده» به معنی «گرد کرده، جمع کرده شده» است و «متجنده» به معنی «لشکریان، سپاهیان» (دهخدا: ۱۳۷۷: ذیل متجنده و مجنده). در بند مورد بحث ما ضبط «متجنده» مرجح است چه با واژه «سپاهیان» مترادف است. علاوه بر این در نسخه برگردان (۱۸ پ) این واژه به وضوح و در نهایت آشکاری، «متجنده» ثبت شده است.

۲-۲-۱۶- مزد گلاب / مُرّ و گلاب

چوبان و چوکافور و چون مشکک ناب چو عود و چو عنبر چو مزد گلاب

(رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۱۰۷/۱)

در مصراع دوم، «مزد گلاب»، غلط است و مصراع را بی معنی و نامفهوم نموده است. صورت درست این واژه در نسخه برگردان (۱۸ پ)، «مُرّ و گلاب» ضبط شده است. در لغت نامه به نقل از قاموس کتاب مقدس آمده است که مُرّ: «صمغی است از درخت خاردراری که در عربستان روید و شبیه دانه‌های کوچک سفید یا زردی است خوشبو و طعماً تلخ و از اجزای روغن مقدس (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل مر). در قاموس کتاب مقدس، همچنین آمده است که: «مُرّ از برای حنوط و عطریات زنانه نیز استعمال می‌شد و شیء گران قیمت بود و در انجیل مرقس گوید که به مسیح شراب ممزوج به مُرّ دادند» (هاکس، ۱۳۷۷: ۲۹۰). در عبارت زیر نیز، هم از جامع التواریخ، این واژه آمده است:

«بعضی گویند ملکی از ملوک شام که خبر ولادت او (= عیسی) شنید، جمعی را با هدیه‌ای بفرستاد [...] و در خبر آمده است که آن هدیه که فرستاده بود زر بود و مُرّ و کندر». (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۶۰۹/۱).

بیت مورد بحث ما، از فردوسی است و در شاهنامه به تصحیح خالقی مطلق به صورت زیر ضبط گشته است:

چوبان و چوکافور و چو مشکک ناب چو عود و چو عنبر چو روشن گلاب

(فردوسی، ۱۳۷۵: ۴۳)

نسخه بدل‌های خالقی مطلق برای ضبط «روشن گلاب»، «مشکک و گلاب» و «برویش گلاب» است و گویا در هیچ کدام از دست‌نویس‌های مورد استفاده او «مُرّ و گلاب» نیامده است.

ظاهراً ضبط‌های نسخه شاهنامه در دسترس حافظ ابرو تفاوت‌هایی اساسی با نسخه‌های دیگر شاهنامه داشته است؛ ملویل در مقاله «رشیدالدین و شاهنامه» که در حقیقت عنوان «حافظ ابرو و شاهنامه» برآورده آن است، می‌نویسد: در متن منتشر شده روشن، اشعاری به تقلید از شاهنامه به چشم می‌خورد که نه در شاهنامه و نه در کتاب‌های بلعمی و قاضی بیضاوی یافت می‌شود» (نقل از: غیاثیان، ۱۳۹۹: ۱۸۲). ظاهراً واژه «مُرّ» برای پاره‌ای از

کاتبان سده‌های بعد ناآشنا می‌نموده است، از این رو آن را به کلمات دیگر تغییر می‌داده‌اند؛ مثلاً در نسخه‌های خطی تاریخ حافظ ابرو به شماره‌های ۱۵۷۵ ف [گک ۲۰ پ] و ۹۲ ف [گک ۲۸ ر] این واژه به صورت «مرز» کتابت شده است. در لغت نامه معنایی که مناسب بیت مورد بحث باشد و با عطریات تناسب داشته باشد، برای مرز ضبط نشده است.

۲-۲-۱۷- مسمط / مستنبط

«و وضع گرمابه و علم خیاطت و ساختن شراب از مسمط فکرت او است.» (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۱۱۳/۱). واژه «مسمط» در این جمله، درست نیست و صورت صحیح آن مطابق ضبط نسخه برگردان [۱۹ پ] و ضبط دست نویس های تاریخ حافظ ابرو، به شماره ۹۲ ف [گک ۳۰ ر] و ۱۵۷۵ ف [گک ۲۱ پ]، مستنبط است. در المعجم، به جای واژه «مستنبط»، «نتایج» نشسته است (ن.ک: حسینی قزوینی، ۱۳۸۳: ۱۳۱).

۲-۲-۱۸- مشتاق / مشاق

«چون ایام رضاع به آخر رسید و کسوت طفولیت او به حلیت شباب بدل گشت اقتیال جوانی دریافت. چندگاهی مشتاق تعلّم عمل کرد، چنانکه صحف را به ظهر القلب، خواندن گرفت» (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۵۵/۱).

در بند بالا، جمله «چندگاهی مشتاق تعلّم عمل کرد» معنای محصلی ندارد. در این جمله، در ضبط دو واژه «مشتاق» و «عمل» سهو و لغزش اتفاق افتاده است. صورت صحیح این دو، چنانکه از نسخه برگردان (۱۰ پ) بر می‌آید، واژه‌های «مشاق» جمع مشقت و «تحمل» است، با این تصحیحات، جمله درست ما چنین است: چندگاهی مشاقّ تعلّم تحمّل کرد.

۲-۲-۱۹- مواشی نغم / مواشی و نغم

«و فرزندان و اعقاب ثمود بسیار شدند و به واسطه لذّات و تمتّع انواع نغم و کثرت مواشی نغم زمام اختیار از دست استصواب داده بودند و به فسحت امل مغرور گشته.» (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۱۸۱).

در بند بالا، از عبارت «کثرت مواشی نغم» معنایی تحصیل نمی‌شود و این به سبب حذف واو میان مواشی و نغم، تصحیف «نغم»، است. در نسخه برگردان [۲۹ پ] واژه نغم، در هر دو موضع، مشکول گردیده و جمله مورد بحث ما، چنین ضبط شده است:

«به واسطه لذات و تمتع انواع نَعَم و کثرت مواشی و نَعَم زمام اختیار از دست استصواب خود داده بودند». در دست نویس‌های شماره ۹۲ ف [گک ۴۷ ر] و ۱۵۷۵ ف [گک ۳۳ پ] نیز، واژه‌ها در این مواضع به صورت مواشی و نَعَم، ضبط شده‌اند.

نَعَم جمع نَعْمَة و نَعَم به معنی شتر و گوسفند است که خود به صورت انعام جمع بسته می‌شود. در لسان العرب معنی واژه نَعَم چنین ضبط شده است: «و النَعَم: واحد الانعام و هی المال الراعیه، قال ابن سیده: النعم: الابل و الشاء و الجمع انعام و قال ابن الأعرابی: النعم الابل خاصه و الانعام: الابل و البقر و العنم» (ابن منظور، بی تا، ۲۱۲/۱۴).

۲-۲-۲۰- نسبش / سبیش

«نوشروان در سال نهم از پادشاهی با خطیانوس رومی حرب کرد و نسبش چنین گویند که خطیانوس که حاکم روم بود، مردی را از عرب خالد بن جبلة نام، حاکم دیار عرب گردانیده بود و نوشروان، نعمان بن منذر را ما بین عمان و بحرین [...] جواز داده بود. میان خالد و منذر مناقشتی شد» (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۱/۷۹۰).

چنانکه ملاحظه می‌فرمایید در بند بالا اصلاً از نسب کسی، سخن در میان نیست بلکه صحبت از جنگ و سبب جنگ بین پادشاه ایران و روم است. در این بند، «نسبش» مغلوط و صورت درست آن، مطابق با ضبط نسخه برگردان (۱۲۹ ر)، «سبیش» است.

۲-۲-۲۱- نصرت / تضریب

«و اگر به سبب نصرت رستم و مهرباب و تخلیط قارن و گشواد مزاج اصلی [...] متغیر شد و اغراض نفسانی که مهیج قوای جسمانی است ماده لجاج در اختلاج آورد سخن جمعی فضول به سمع قبول اصغا نباید کرد، چنانکه گفته‌اند:

خصم تا بر فساد یابد دست
زو امید صلاح نتوان داشت

(رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۱/۴۶۵)

در بند بالا، واژه «نصرت» درست نیست و شکل صحیح آن «تضریب»، ضبط نسخه برگردان [۷۵ ر] و تاریخ معجم (حسینی، ۱۳۸۳: ۲۰۰)، است. افزون بر این، لفظ «تخلیط» نشان می‌دهد که ضبط درست، «تضریب» است.

همچنین در نسخه برگردان و تاریخ معجم قبل از بیت، عبارتی هست که در جامع التواریخ چاپی، سقط شده اما اصیل می‌نماید و آن عبارت چنین است، «چنانکه گفته‌اند:

کلام العدی ضرب من الهمدیان، به عشوه ترهات و مجازفات ایشان مغرور نشاید شد که اهل خبرت و تجربت گویند»

در تاریخ معجم، واژه مجازفات به صورت «محازقات» و با نسخه بدل «مخارفات» ضبط شده است. مصحح تاریخ معجم، در تعلیقات خود، «محازقات» را «ترهات، حرف‌های بیهوده» معنی نموده است. (حسینی قزوینی، ۱۳۸۳: ۴۰۱). لفظ «محازقات» و مفرد آن «محازقة» در فرهنگ‌های فارسی در دسترس مانند لغت‌نامه دهخدا، فرهنگ نفیسی و فرهنگ معین، مدخل نیست. در لغت نامه‌های عربی نیز ذیل ماده «حزق» معنایی که به گزافه و سخن بیهوده و ترهات نزدیک باشد برای این ماده ضبط نگردیده است؛ مثلاً در لسان العرب، معانی «بستن، فشار دادن و ...» در ذیل این ماده آمده است: حزق: عصبه و ضغطه، شدّه (ابن منظور، بی تا: ۱۵۳/۳). ظاهراً صورت درست این واژه همان ضبط نسخه برگردان یعنی «مجازفات» است. مجازفات جمع مجازفه لفظی است معرب و از واژه فارسی «گزاف» گرفته شده است «مجازفة: به گزاف فرا گرفتن، فارسی معرب» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل مجازفات)

۲-۲-۲۲- ولایقفل / ولاتغفل

ولایقفل عن الاحسان و افعال فلا تدری السکون متی یکون

(رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۹۲/۱)

در این بیت که منسوب به علی (ع) است واژه «لایقفل» نادرست و صورت صحیح آن مطابق دیوان مصحح آن حضرت، «لاتغفل» است:

ولَاتَغْفَلْ عَنِ الْإِحْسَانِ فِيهَا فَمَا تَدْرِي السُّكُونُ مَتَى يَكُونُ

(علی (ع)، ۱۴۲۴: ۱۱۷).

ترجمه بیت: از احسان و نیکی تا هنگامی که باد حیات تو می‌وزد غافل مباش، چه نمی‌دانی سکون و آرامش کی خواهد بود. ضمیر «ها» به بیت قبل بر می‌گردد:

إِذَا هَبَّتْ رِيَّاحُكَ فَأَغْتَمَّهَا فَعُقِبِي كُلَّ خَافِقَةٍ سَكُونُ

یوسف فرحات بیت را چنین معنی کرده است: إذا هبت بوجهك رياح الحياة فاعتنم هبوبها ولا تختبئ إذ بعد كل عاصفة يأتي الهدوء و لاتنس أن تمد يد العون إلى الغير خلال ذلك فأن لا تدری متی یکون السکون. (علی ابن ابی طالب، ۱۴۲۴: ۱۱۷).

۲-۲-۲۳- «و نملة» / دیلمه

جاءت سليمان يومَ العرضِ و نملة

بنصف رجلِ جراد كان في فيها

ترنمت افصح القول و اعتذرت

ان الهدايا على مقدار مهبديها

(رشيدالدين، ۱۳۹۲: ۴۳۶/۱)

در بیت اول حرف واو در مصراع نخست، غلط یا زاید است. در صورت زاید بودن، فاعل فعل جئت، نملة و در صورت مغلوط بودن، فاعل جمله، «دیلمه» خواهد بود. واژه «دیلمه» ضبط نسخه کاخ توپکاپی ۱۶۵۳ است و در نسخه برگردان (۷۰ ر) به روشنی و وضوح، تقدیم حرف لام بر میم قابل رویت است و حرف واو نیز به صورت دال ترسیم شده است. افزون بر این، ضبط دست نویس های تاریخ حافظ ابرو؛ به شماره های ۹۲ ف و ۱۵۷۵ ف در نهایت وضوح و آشکاری، «دیلمه» است. دیلم به معنی نمل (مورچه) است: *الديلم: النمل؛ الديلم: الحبشي من النمل يعني الاسود.* (ابن منظور، بی تا، ۳۹۵/۴).

در بیت دوم نیز ضبط نسخه کاخ توپکاپی متفاوت است و به جای «افصح القول»، «بفصيح القول» ثبت شده است. ضبط دست نویس های تاریخ حافظ ابرو نیز مانند نسخه کاخ توپکاپی، «بفصيح القول» است. حسینی مرعشی، این دو بیت را در ضياء القلوب فی اخلاق المطلوب، چنانکه نویسندگان مقاله «معرفی و بررسی سبکی ضياء القلوب فی اخلاق المطلوب» مرقوم فرموده اند، به صورت زیر نقل کرده است:

جاءت سليمان يوم العرض نملة

ينصف رجل جرادا كان في فيها

ترنمت بفصيح القول و اعتذرت

ان الهدايا على مقدار مهبديها

(احمد شمسی، زهرا و یلمه ها، احمدرضا، ۱۳۹۷: ۱۶)

که در بیت اول ظاهراً ضبط واژگان «ینصف» و «جرادا» باتوجه به قواعد نحو عربی و مفهوم بیت نادرست است.

ترجمه ابیات: در روز سان، مورچه‌ای، نصف پای ملخی را که به دهانش گرفته بود نزد سلیمان آورد و به گفتاری فصیح و رسا ترنم کرد و پوزش خواست که ارزش هدایا به مقدار توان هدیه دهنده است.

۲-۳- غلط‌های تایپی و مطبعی

در جامع التواریخ (تاریخ ایران و اسلام) اغلاط متعددی دیده می‌شود. از جمله این اغلاط واژه «خیانت» در این جمله است: «جهان را از خیانت شرک و فسق خالی کردم.» (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۵۲۵)، که صورت درست آن، «خبائث» است. عبارت «خبث و خبائث شرک و فسق» در متون فارسی، فراوان به کار رفته است. پاره ای از اغلاط تایپی و مطبعی، در اینجا برای نمونه فهرست می‌شود:

پرسیدن / ترسیدن (ص ۲۱۱)، روع / ردع (ص ۷۰۰)، مدامین / مدابیر (۷۹)، اگر / اکثر (۷۲۰)، العبره / العسرة (۷۱۶)، یرانهم / یراهم (۶۳۴) و عرضی / قرصی (۸۰).

۳- نتیجه گیری

به طور کلی، می‌توان از نقد و بررسی جامع التواریخ (تاریخ ایران و اسلام)، به تصحیح محمد روشن و مقابله این قسمت با نسخه کاخ توپکاپی به نتایج زیر رسید:

۱. شمار واژه هایی که مصحح آنها را بدخوانده است، نسبتاً زیاد است.
۲. تعداد واژگانی که مصحح قادر به خواندن آن‌ها نبوده و از این رو جای آن‌ها در متن مصحح، بیاض و نقطه چین است نیز درخور اعتناست.
۳. ظاهراً منقوط نبودن واژه‌ها در نسخه اساس، باعث سهو و لغزش در ضبط آن‌ها شده است.
۴. افزون بر ضبط نادرست واژگان، اعراب گذاری پاره‌ای از الفاظ در عبارات عربی نیز نادرست و خلاف قواعد نحو عربی است.
۵. وجود اغلاط فراوان، خواننده نشدن پاره‌ای از واژه‌ها و سقط بعضی عبارات، چاپ انتقادی دیگری از این قسمت از جامع التواریخ را ضروری می‌سازد. در چاپ‌های بعدی، اعمال تصحیحات مقاله حاضر و ضبط واژگان خواننده نشده

در مواضع بیاض و نقطه چین، می‌تواند متن را منقح‌تر و به صورتی که از قلم مؤلف بر پهنه کاغذ جاری شده بوده است، نزدیک‌تر کند.

یادداشت‌ها

۱- برای نمونه پاره‌ای از غلط‌های اعرابی، چنین‌اند: خَمَرْتُ طِينَةَ آدَمَ بیدی (رشیدالدین، ۱۳۹۲: ۳۵)، صورت درست: ... طِينَةَ

كَيْتُ لَهُ بَابَانِ (ص ۶۷) درست: کیت، هل لك من حاجة (ص ۱۹۴) درست: حاجة. جاء بعجل سمین (ص ۲۱۰): درست: سمین (ن.ک: ذاریات: آیه ۲۶).
وَإِنَّ مِنْ صَبْرٍ ظَفَرٍ فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ (۲۸۶) صورت درست: مَنْ صَبَرَ ظَفَرَ.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

۱. جوینی، عطا ملک. (۱۳۷۰). **تاریخ جهانگشا**. به سعی و اهتمام محمد بن عبدالوهاب قزوینی، تهران: ارغوان.
۲. حافظ ابرو، عبدالله بن لطف الله. (۸۳۴). **تاریخ حافظ ابرو**. تهران: کتابخانه ملی شماره ۱۵۷۵ ف [نسخه خطی]، تاریخ تالیف ۸ ق. تاریخ کتابت قرن ۱۲ ق.
۳. حافظ ابرو، عبدالله بن لطف الله. (۸۳۴). **تاریخ حافظ ابرو**. تهران: کتابخانه ملی، شماره ۹۲ ف [نسخه خطی] تاریخ تالیف قرن ۸ ق. تاریخ کتابت قرن ۱۰ ق.
۴. حسینی قزوینی، شرف الدین. (۱۳۸۳). **المعجم فی آثار ملوک العجم**. به کوشش احمد فتوحی نسب، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۵. خطیبی، ابوالفضل. (۱۳۷۴). «نگاهی به چاپ تازه جامع التواریخ». **نامه فرهنگستان**، ش ۳، ۱۳۸-۱۴۴.
۶. دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). **لغت نامه**. تهران: دانشگاه تهران.
۷. رشیدالدین فضل الله. (۱۳۹۲). **جامع التواریخ (تاریخ ایران و اسلام)**. تصحیح و تحشیه محمد روشن، تهران: میراث مکتوب.
۸. رشیدالدین فضل الله و حافظ ابرو. (۱۳۹۸). **جامع التواریخ و مجمع التواریخ**. نسخه برگردان، مقدمه و پژوهش [وگردآوری] محمدرضا غیاثیان، تهران: میراث مکتوب.

۹. روشن، محمد. (۱۳۶۳). «گفتاری در باب انتقال از ترجمه بزرگ مینوی تا دیوان حافظ». در کتاب شناخت (مجموعه مقالات)، صص ۳۴-۷۴، تهران: طهوری.
۱۰. علی بن ابی طالب. (۱۴۲۴). **دیوان**. شرح الدكتور یوسف فرحات، بیروت: دارالکتاب العربی.
۱۱. عمر بن محمودی بلخی حمیدالدین. (۱۳۶۵). **مقامات حمیدی**. به تصحیح رضا انزابی نژاد، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۱۲. غیاثیان، محمدرضا. (۱۳۹۹). «مطالعه تطبیقی تاریخ پیشدادیان در جامع التواریخ و مجمع التواریخ». *تاریخ نگری و تاریخ نگاری*، ش ۲۶، ۱۷۹-۲۰۴.
۱۳. غیاثیان، محمدرضا. (۱۳۹۶). «نسخه مصور کتابی از رشیدالدین و حافظ ابرو در کتابخانه توپکاپی (خزینة ۱۶۵۳)». *آینه میراث*، ش ۶۱، ۲۷-۴۸.
۱۴. فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۷۵). **شاهنامه**. به کوشش جلال خالقی مطلق، کالیفرنیا: انتشارات مزدا با همکاری بنیاد میراث ایران.
۱۵. فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۶۶). **شاهنامه**. ج ۵، به کوشش جلال خالقی مطلق، نیویورک: Bibditheca Persica
۱۶. قمی، عباس. (۱۳۸۸). **منتهی آلامال**. ویراسته کاظم عابدینی مطلق، قم: امیرالعلم.
۱۷. کمیلی، مختار. (۱۳۹۹). «سیمای راستین واژه‌ها از مقابله دو متن: جامع التواریخ و تاریخ معجم». *پژوهش‌های ادبی*، س ۱۷، ش ۶۷، صص ۱۱۱-۱۳۴.
۱۸. **مجموعه خطابه‌های تحقیقی درباره رشیدالدین فضل الله همدانی**. (۱۳۵۰). تهران: دانشگاه تهران.
۱۹. مرتضوی، منوچهر. (۱۳۴۰). «جامع التواریخ و مؤلف واقعی آن». *نشریه دانشکده ادبیات علوم انسانی دانشگاه تبریز*، ش ۵۹، صص ۵۱۶-۵۲۶.
۲۰. مرتضوی، منوچهر. (۱۳۸۵). **مسائل عصر ایلخانان**. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
۲۱. موسوی، مصطفی. (۱۳۸۵). «نقدی بر تصحیح انتقادی جامع التواریخ». *نشر دانش*، شماره ۲، سال ۲۲، ۳۸-۴۵.
۲۲. میدی، ابوالفضل رشیدالدین. (۱۳۷۶). **کشف الاسرار و عده‌الابرار**. به سعی و اهتمام علی اصغر حکمت، تهران: امیرکبیر.
۲۳. نظامی گنجه ای، الیاس بن یوسف. (۱۳۸۶). **خسرو شیرین**. تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان، تهران: قطره.

۲۴. نظامی گنجه‌ای، الیاس بن یوسف. (۱۳۹۰). **هفت پیکر**. تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی به کوشش سعید حمیدیان، تهران: قطره.
۲۵. هاکس، مستر. (۱۳۷۷). **قاموس کتاب مقدس**. تهران: اساطیر.

ب) منابع عربی

۱. ابن منظور. (بی تا). **لسان العرب**. اعتنی بتصحيحها امين محمد عبدالوهاب و محمد الصادق العبيدی، بیروت: داراحیاء التراث العربی و مؤسسه التاريخ العربی.
۲. یوسف بن تغری بردی. (۱۳۵۵ هـ.ق). **النجوم الزاهرة فی ملوک المصر و القاهرة**. الجزء السادس، قاهره: دارالکتب المصریة.